

Meczety i mizary w Bohonikach i Kruszynianach pomnikiem historii

Iwona Górską

Narodowy Instytut Dziedzictwa
Oddział Terenowy w Białymstoku

Słowa kluczowe: Bohoniki, Kruszyniany, osadnictwo tatarskie, meczet, mizar, pomnik historii

W LISTOPADZIE 2012 ROKU W WARSZAWIE odbyła się uroczystość wręczenia przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Bronisława Komorowskiego rozporządzeń w sprawie nadania nowym obiektom statusu pomnika historii. Ten honorowy tytuł otrzymały wówczas, między innymi, meczety i mizary w Bohonikach i Kruszynianach. Wśród zebranych gości była liczna delegacja z województwa podlaskiego, w tym obaj przewodniczący gmin muzułmańskich: Bronisław Talkowski – przewodniczący Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Kruszynianach, Janusz Aleksandrowicz – imam, Maciej Szczęsnowicz – przewodniczący Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Bohonikach, Aleksander Bazarewicz – imam, Maciej Żywno – Wojewoda Podlaski, Jarosław Dworzański – Marszałek Województwa Podlaskiego, Andrzej Nowakowski – Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków, Iwona Górską – kierownik Oddziału Terenowego NID w Białymstoku.

W rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 października 2012 roku czytamy: „§ 1. 1. Uznaje się za pomnik historii *Bohoniki i Kruszyniany – meczety i mizary*, położone na terenie gminy Sokółka i gminy Krynki, w województwie podlaskim. (...) § 2. Celem ochrony pomnika historii wymienionego w § 1 ust. 1 jest zachowanie unikatowych wartości

historycznych, materialnych i niematerialnych, przykładów drewnianego budownictwa muzułmańskiego łączącego tradycje islamu z lokalną tradycją budownictwa sakralnego, które wraz z mizarami stanowią dziedzictwo polskich muzułmanów, a dowodząc bogactwa kulturowego i tolerancji religijnej na terenie dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, integralnie przynależą do historii i kultury Polski”.

Bohoniki (gm. Sokółka) oraz Kruszyniany (gm. Krynki) to wsie wchodzące w skład powiatu sokólskiego, województwa podlaskiego. W okresie przedrozbiorowym tereny te znajdowały się w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego i należały do powiatu grodzieńskiego, województwa trockiego. W latach 1795-1807 Bohoniki znalazły się na terytorium zaboru pruskiego, zaś Kruszyniany rosyjskiego. Po kongresie wiedeńskim (1815) obie wsie weszły w skład imperium rosyjskiego. Taka sytuacja trwała do I wojny światowej. W II Rzeczypospolitej Bohoniki i Kruszyniany leżały w granicach województwa białostockiego (Kruszyniany – powiatu grodzieńskiego, Bohoniki – sokólskiego).

Osadnictwo Tatarów na tych terenach ma długą historię. W XV i XVI wieku wielcy książęta litewscy osiedlali Tatarów nad Łosośną koło Grodna. Wiemy, że w 1. połowie XVI wieku mieszkało tam około 400 Tatarów, a w 2. połowie – 58 rodzin tatarskich. Funkcjonował tu też meczet wzmiankowany w XVI

stuleciu. W czasie zasiedlania terenów dalej od Niemna, wzdłuż starej drogi na Krynki, ziemie w Dziemiadkowie otrzymał Urus Ułan, przodek kilku rodzin tatarskich. Nad Łosośną i w Dziemiadkowie osiedlali się książęta tatarscy zobowiązani do służby rycerskiej. Posiadali zatem ziemię na prawie rycerskim, biorąc ją w zastaw od szlachty (nie dzierżawili dóbr królewskich ani otrzymywali ich w dożywocie), a poddanyimi ich była ludność chrześcijańska.

Tatarzy nie stanowili jednorodnej grupy ani pod względem prawnym, ani społeczno-gospodarczym. Najwyżej w hierarchii znajdowali się Tatarzy, wśród których byli potomkowie chanów, książąt, szlachty, begów, ułanów, murzów. Tatarzy-kozacy pochodzący z niższych warstw społecznych byli mniej zamożni. W trakcie przemian społecznych niektórzy Tatarzy przyjęli spolszczone nazwiska, szlachecki styl życia, a na wojnę stawali z własnym pocztom, posiadając spore dobra. Inni wystawiali tylko jednego konia, a z czasem w wyniku dużej dzietności i rozdrobnienia dóbr sami zaciągali się do wojska za żołd – pomimo zakazów sejmowych.

Po doświadczeniach wojen połowy XVII wieku (zdrady, bunt chorągwi tatarskich w związku z nieopłaconym żołdem) przystąpiono do uregulowania kwestii tatarskich. Jan III Sobieski prowadził poufne

pertraktacje z Tatarami już od 1673 roku, których podstawą było wypłacenie zaległych sum lub ewentualne nadanie ziem w zamian za nieopłacony żołd. W 1679 roku król wydał w Grodnie uniwersał, w którym uznał zasługi Tatarów podczas wojen i potwierdził ich wolności. Za zgodą sejmu postanowiono nadać im ziemie w królewskich, które były znacznie zniszczone i wyludnione w wyniku wojen 2. połowy XVII wieku.

12 marca 1679 roku król nadał pułkownikowi Samuelowi murzie Krzeczowskiemu i jego podkomendnym Kruszynian, Łużany i Nietupę zwaną Białohorcami (dziś Białogorce), położone pod Krynkami. Były to stare wsie powstałe zapewne w końcu XV wieku, a przeorganizowane w ramach pomiaru włócznej w regularne ulicówki, z liczną ludnością włościańską. Innym przywilejem z tego samego dnia monarcha nadał

1. Meczet w Bohonikach, tylna elewacja (południowa) z mihrabem, 2013 r. Wszystkie fot. ze zbiorów NID OT w Białymstoku

1. Mosque in Bohoniki, rear façade (southern) with a *mihrab*, 2013. All photos from the collections of NID (National Heritage Board of Poland) Regional Office in Białystok

2. Meczet w Bohonikach, wnętrze z mihrabem i minbarem, 2010 r.

2. Mosque in Bohoniki, interior with *mihrab* and *minbar*, 2010

oddziałom rotmistrzów Bohdana Kieńskiego i Gazy Sieleckiego wsie Bohoniki i Drahle. Obaj rotmistrzowie otrzymali osobno część gruntów dużej (63 włóki) wsi Podlipki pod Kuźnicą. Bohdan Kieński dostał 9,7 włóki z 6 poddany, a Gazy Sielecki 10 włók również z 6 poddany. Także we wsi Poniatowice (Poniatowice) poczyniono nadania. Rewizorzy w 1679 roku stwierdzali, że z 27 włók należących do tej wsi „Tatarom odeszło włók 15”. Inwentarz z 1712 roku

podaje, że w Podlipkach „20 włók tatarskich *perpetus jure* podeszłych”, a o wsiach Bohoniki i Drahle: „Te wsi od lat trzydziestu kilku Tatarom oddane, na których lokowali się, żadnej powinności i czynszu na nich inwentarzami nie opisano i nie pełnią”.

Jak stwierdzał Jerzy Wiśniewski, wybitny badacz osadnictwa tych ziem, po uzyskaniu nadania „osadnicy tatarscy i chłopci ponownie wykarczowali zarośnięte w znacznej części pola zagospodarowanych na nowo wsi, pobudowali nowe domy i zabudowania gospodarcze. Odtąd wsie te, położone wśród wzgórz w pięknej okolicy, lecz niezbyt urodzajnej glebie, stały się nową ojczyzną Tatarów. Wzniesli tu swoje drewniane meczety w Bohonikach, Malawiczach i w Kruszynianach i założyli pełne uroku cmentarze. Liczba trzech meczetów, a więc trzech gmin religijnych zapewne celowo była odpowiednia do liczby osiadłych kompanii (też trzy)”. Ukształtował się wówczas specyficzny, nieznanym tu wcześniej rodzaj osadnictwa zwanego wojskowym, tworzyły go bowiem wspólnie całe oddziały wraz z dowódcami, których jedyną powinnością z tytułu posiadania ziemi była służba wojskowa.

Do dzisiaj przetrwały w Bohonikach i Kruszynianach dwa meczety oraz funkcjonujące przy nich cmentarze – mizary. Są to jedyne tego typu zabytkowe zespoły w Polsce.

Bohoniki

Trudno dokładnie określić czas powstania meczetu w Bohonikach. Nastąpiło to wkrótce po osiedleniu się Tatarów i zorganizowaniu gminy wyznaniowej. Akta archiwalne potwierdzają istnienie meczetu w tej

miejscowości w 1717 roku. Czas powstania obecnego obiektu najczęściej określa się na 2. połowę lub koniec XIX wieku, chociaż niektórzy badacze datują go na wiek XVIII. Być może rację miał znawca dziejów powiatu sokólskiego – Walerian Bujnowski, według którego meczet został przebudowany po powstaniu 1863 roku i odremontowany w 1929 roku. Podczas ostatnich prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych w 2006 roku na jednej z belek odkryto datę 1873, która wskazuje na czas budowy lub przebudowy obiektu. Wiadomo, że w wieku XX był on kilkakrotnie gruntownie remontowany. Podczas II wojny światowej został częściowo zniszczony od wybuchu pocisku. W czasie działań wojennych urządzono w nim szpital polowy.

Meczeta w Bohonikach usytuowana jest w centrum wsi, po południowej stronie biegnącej przez nią drogi. Zbudowany został w konstrukcji zrębowej. Jego ściany są obustronnie oszalowane w układzie poziomym, obwodowe wzmocnione lisicami. Namiotowy dach został pokryty gontem, podobnie dwuspadowe daszki nad mihrabem i gankiem. Wieżyczka na rzucie sześcioboku wraz z hełmem obita jest miedzianą blachą, zwieńczona szpicem z trzema kulami i półksiężycem.

Meczeta wzniesiona na rzucie prostokąta z niewielkim, również prostokątnym mihrabem w elewacji południowej. Wnętrze podzielone zostało na trzy pomieszczenia: salę modlitw mężczyzn usytuowaną w południowej części budynku i zajmującą ponad połowę jego powierzchni, salę modlitw kobiet zlokalizowaną od północy oraz niewielki przedsionek w zachodnim narożniku, prowadzący do obu sal. Wejście do meczetu poprzedza ganek w formie daszku

wspartego na dwóch słupach o fazowanych narożach. Sale modlitw skomunikowane są ze sobą dwoma podłużnymi, prostokątnymi prześwitami, wypełnionymi rzędem tralek. Nad wejściem do sali męskiej rozpięta jest na całej szerokości ściany drewniana empora osłonięta wysoką tralkową balustradą, dostępna jednobiegowymi schodkami policzkowymi. Empora została wsparta na drewnianym podciągu i dwóch słupach. W południowej ścianie meczetu znajduje się wejście do mihrabu zamknięte łukiem odcinkowym. Obok stoi drewniany minbar (kazalnica) w formie niewielkiego podwyższenia osłoniętego dwiema płycinowymi ściankami i wysokim zaplekiem. Prowadzą do niego czterostopniowe schodki z tralkowymi balustradami. Minbar nakrywa płaskie zadaszenie wsparte na zapleku i dwóch słupach o fazowanych narożach, obwiedzione wysokim profilowanym gzymsem. Zwieńczenie minbaru ma formę czterech pałaków połączonych półksiężcem. Słupki balustrady, ścianki boczne oraz gzyms dekorują pary sterczyn. Wnętrze meczetu zgodnie z muzułmańską tradycją ozdobione jest muhirami (cytatami z Koranu) oraz przedstawieniami Mekki, wykonanymi w różnych technikach. Podłogę pokrywają kobierce.

Meczet w Bohonikach zachował oryginalne rozplanowanie i bryłę, a przede wszystkim funkcję. Przeprowadzone remonty miały na celu wymianę elementów, które w wyniku naturalnej korozji drewna ulegały zniszczeniu. W pracach konserwatorskich użyto naturalnych materiałów (drewniane bale, szalunek, gont, blacha miedziana, drewniana stolarka).

Cmentarz muzułmański w Bohonikach założony został prawdopodobnie w wieku XVIII, a do dzisiejszych rozmiarów powiększony w następnym stuleciu. Układ kwater jest nieczytelny. Zachowało się stosunkowo niewiele zabytkowych nagrobków, usytuowanych w najstarszej, południowej części mizaru. Najwcześniejszy z nich pochodzi z 1796 roku, około 30 z 2. połowy XIX wieku, około 100 sprzed 1945 roku i ponad 250 z okresu powojennego. Najstarsze kamienie nagrobne mają przeważnie zatarte napisy, większość z nich osiadło w gruncie. Są to zazwyczaj granitowe głazy o gładkim licu, zaokrąglone u góry. Spotykane bywają również stele i obeliski. Nagrobki powojenne przypominają te z cmentarzy chrześcijańskich; mają najczęściej formę steli, a wykonane są z lastrico, rzadziej z granitu bądź marmuru. Napisom, przeważnie w języku polskim (choć zachowało się też kilka po rosyjsku), towarzyszą wersety z Koranu oraz symbol półksiężyca z gwiazdą.

3. 4. 5. Mizar w Bohonikach, 2013 r.

3. 4. 5. Mizar in Bohoniki, 2013

6. Meczet w Kruszynianach, widok od strony północno-wschodniej, 2013 r.

6. Mosque in Kruszyniany, north-east view, 2013

Kruszyniany

Meczeta w Kruszynianach powstała zapewne po 1679 roku, analogicznie jak meczety w Bohonikach i Malawiczach. Pierwsza o nim wzmianka w źródłach parafialnych pochodzi dopiero z 1782 roku. Nie wiadomo, od jak dawna istniał, a według wizytatora spisującego katolicką parafię kryńską mieszkańcy „przywileju na meczeta nie okazali, tylko ustnie odpowiedzieli, że za konsensem króla Jana III mieli pozwolenie na wybudowanie meczetu”.

Trudno dokładnie określić, z jakiego okresu pochodzi zachowany do dzisiaj obiekt. Wydaje się, że powstał on w wieku XVIII, a fundatorami świątyni byli zapewne Krzeczowscy, jedna z najmożniejszych rodzin tatarskich na tych terenach, posiadająca oprócz Kruszynian też Górkę i Łużany. W 1846 roku został gruntownie wyremontowany, o czym świadczy wmurowana w fundament tablica. Podczas II wojny światowej Niemcy zorganizowali tu szpital, rabując przy tym niezwykle cenne wyposażenie.

Meczeta w Kruszynianach położony jest w centrum wsi, po wschodniej stronie biegnącej przez nią drogi i po południowej stronie drogi wiodącej na mizar. Wzniesiony został w konstrukcji zrębowej wiązanej na jaskółczy ogon, posadowiony na niskiej podmurówce z kamieni polnych, wzmocnionych zaprawą wapienno-cementową. Założony na rzucie prostokąta, z mihrabem w ścianie południowej i dwoma przedsionkami na rzutach prostokątnych umieszczonymi w elewacji północnej i zachodniej. Nakryty jest wysokim dachem trójspadowym, w którego kalenicy usytuowano niewielką, ośmioboczną wieżyczkę z cebulastym, blaszanym hełmem. Jej zwieńczenie stanowi osadzony na trzonie sierp księżycy. Korpus budynku obiega wydatny gzyms koronujący; elewacje oszalowane są deskami w układzie pionowym z listwowaniem, węgly pokryte szalunkiem imitującym boniowanie. W ścianach bocznych i tylnej świątyni umieszczono symetrycznie po dwa prostokątne okna z ostrołukowym nadświetleniem. Fasada poprzedzona przedsionkiem z wejściem do babińca jest w górnej części

trójosiowa, z trójkątnym szczytem ujętym po bokach czworobocznymi smukłymi wieżami pełniącymi funkcję minaretów. Zostały one zwieńczone wydatnymi gzymsami koronującymi i kopulastymi, ośmiobocznymi, spłaszczonymi hełmami, na których osadzono półksiężyce. Dach meczetu pokryty jest gontem, hełmy wież i przedsionki – blachą. Pośrodku elewacji południowej wyodrębniony jest mihrab – niewielka przybudówka ujęta czterema ściankami – bocznymi równoległymi i dwiema zamykającymi ją pod kątem prostym, z dwoma małymi okienkami w kształcie rombów, zwieńczona wydatnym gzymsem i nakryta czterospadowym, gontowym daszkiem.

Wnętrze świątyni podzielone jest ścianką działową na dwie części. Od północy mieści się niewielki babiniec przeznaczony dla kobiet, do którego prowadzi wejście w elewacji frontowej. Pozostałą część zajmuje sala modlitw dla mężczyzn, do której wejście umieszczone jest w elewacji zachodniej. Ścianka oddzielająca oba te pomieszczenia ma na całej długości wąski prześwit wypełniony trawkami, umożliwiający kobietom uczestnictwo w modlitwach. W głównej sali modlitw wzdłuż ścianki działowej umieszczona jest drewniana empora ujęta trawkową balustradą, wsparta na dwóch masywnych, wielobocznych kolumnach posadowionych na bazach, zwieńczonych głowicami złożonymi z echinusa i abakusa. Schody na galerię umieszczone są od wschodu, a z galerii na strych i wieże – od zachodu. W ścianie południowej usytuowany jest mihrab

wskazujący kierunek na świątynię al-Kaba w Mekce, w którym należy być zwróconym podczas modlitwy. Po prawej stronie od mihrabu ustawiony jest minbar nakryty czterospadowym baldachimem zwieńczonym półksiężycem osadzonym na trzonie z trzema kulami. Do podwyższenia zamkniętego wysokim prostokątnym zaplekiem wiodą sześciostopniowe schody ujęte trawkowymi balustradami. Na pierwszym stopniu osadzona prostokątna rama o sfazowanych krańdździach – rodzaj uproszczonego portalu zwieńczonego profilowanym gzymsem i trzema analogicznymi jak na baldachimie półksięż-

zycami. Ściany meczetu ozdabiają muhiry, podłogi pokrywają dywany.

Meczet w Kruszynianach zachował do dziś swoją pierwotną bryłę, rozplanowanie i funkcję sakralną, pomimo licznych remontów prowadzonych od połowy XIX wieku. Podczas konserwacji wzmacniano fundamenty i wymieniano zniszczone grzybem lub porażone przez owady elementy konstrukcji, ścian, podłóg, szalunku. Część z nich została zastąpiona nowym materiałem z zachowaniem oryginalnej konstrukcji, podziałów, detali.

Mizar w Kruszynianach został założony prawdopodobnie w 2. połowie XVII wieku, tuż po osiedleniu się we wsi Tatarów, a w XVIII wieku ogrodzono go kamiennym murem. W takiej postaci przetrwał do 1983 roku, kiedy to poszerzono teren od południa i wybudowano nowe bramy w murze zachodnim. Fragment pierwotnego ogrodzenia od strony południowej został zachowany jako świadek dawnego przebiegu granic. Pierwsze nagrobki pochodzące z XVII i XVIII wieku stanowią nieociosane kamienie bez inskrypcji. Układ grobów i nagrobków jest nieregularny. Najstarszym zachowanym nagrobkiem jest nieociosany kamień

7. Meczet w Kruszynianach, wnętrze z minbarem, 2010 r.

7. Mosque in Kruszynianach, interior with minbar, 2010

8. 9. 10. Mizar w Kruszynianach, 2013 r.

8. 9. 10. Mizar in Kruszynianach, 2013

z inskrypcją z 1769 roku. Najliczniejszą grupę (ponad trzysta) stanowią nagrobki pochodzące z XIX wieku. Najdawniejsze mają formę nieociosanego kamienia z rytym napisem w języku polskim i arabskim. Późniejsze to kamienne stele zamknięte łukiem, ozdobione półksiężycem, płaskorzeźbioną girlandą, pokryte rytymi inskrypcjami majuskułą, po 1863 roku także cyrylicą. Nagrobki z końca XIX i z 1. połowy XX wieku wzorowane są na pomnikach chrześcijańskich. Są to prostokątne płyty ze szlifowanego granitu lub marmuru pokryte stylizowanymi inskrypcjami arabskimi.

Wartość i znaczenie kulturowe obydwu zespołów

Muzułmańskie domy modlitwy w Bohonikach i Kruszynianach należą do bardzo nielicznej grupy drewnianych meczetów zachodnich rubieży Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cechą charakterystyczną meczetów budowanych na tych terenach była zazwyczaj prosta,

nierozczłonkowana bryła, nakryta kalenicowym bądź brogowym dachem z wieżyczką-latarnią symbolizującą minaret. Tę ostatnią wieńczył hełm o cebulastym bądź baniastym kształcie z półksiężycem na iglicy. Do południowej elewacji meczetów dostawiano niewielki aneks – mihrab wskazujący kierunek na Mekkę. Drzwi wejściowe poprzedzane były niekiedy niskim przedsionkiem. Często tworzone osobne wejścia do części męskiej i żeńskiej. Rzadziej budowano podcień i osobne wieże pełniące rzeczywistą funkcję minaretów. Ewenementem na tle litewskich domów modlitwy jest meczet w Kruszynianach ze swymi trzema wieżyczkami. Takie rozwiązanie reprezentował jedynie nieistniejący już meczet w Słonimie. O ile dyspozycja wnętrza wszystkich muzułmańskich domów modlitwy – podział na dwie sale modlitewne skomunikowane ze sobą wąskim prześwitem, orientowany mihrab, jeden bądź dwa przedsionki – podyktowana została wymogami religijnymi islamu, to konstrukcja architektoniczna, skromny detal i użyty materiał ściśle wiążą meczety

z szeroko pojętą drewnianą architekturą sakralną po-
granicza Litwy i Korony. Zrębowa konstrukcja budyn-
ków i słupowa wież i latarni, zastosowanie ociosanych
bali, szalunku, gontu i drobnokwaterowych okien cha-
rakteryzuje zarówno drewniane kościoły i cerkwie, jak
i molenny oraz synagogi wznoszone co najmniej od
XVII wieku na zachodnich ziemiach dawnej Litwy
i sąsiadujących z nią od wschodu obszarach. Jedno-
cześnie bryła meczetu w Kruszynianach przypomina
dwuwieżowe kościoły z przełomu XVIII i XIX wie-
ku, jak również unickie cerkwie z tego okresu, a jego
zamknięte ostrymi łukami okna są odpowiedzią miej-
scowych cieśli na nurt neogotyku w architekturze XIX
wieku. Podobieństwo do budowli katolickiej widoczne
jest także w prostokątnym rzucie z mihrabem umiesz-
czonym na osi, analogicznym do chrześcijańskiej absy-
dy. Orientalizm budowli przejawia się w cebulastych,
spłaszczonych hełmach wież zwieńczonych półksięży-
cami osadzonymi na szpicach.

Historyczna wartość zabytkowych zespołów
w Bohonikach i Kruszynianach ma wymiar ponadre-
gionalny. Meczety wraz z przyległymi mizarami sta-
nowią jedyne w swoim rodzaju materialne źródło do
dziejów islamu i Tatarów na terenie Polski, świadczą
o bogactwie kulturowym i tolerancji religijnej dawnej
Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Tatarzy ze swą
kulturą byli ważnym elementem charakteryzującej
ją etnicznej i religijnej mozaiki. Wielu członków tej
społeczności współtworzyło elitę intelektualną. Liczni
chlubnie zapisali się na kartach historii – pełniąc służ-
bę wojskową od XV do XX wieku walczyli w obronie
swojej przybranej ojczyzny (przeważnie w szeregach
specjalnych oddziałów tatarskich). Nie brakowało
Tatarów w powstaniach listopadowym i styczniowym,
a także na frontach obydwu wojen światowych.

Bohoniki i Kruszyniany to miejsca święte polskich
Tatarów, cel pielgrzymek, gdzie odbywają się najwa-
żniejsze uroczystości religijne. Dzięki możliwości swo-
bodnego wyznawania wiary i kultywowania obyczaj-
ów społeczność ta nie utraciła kulturowej odrębności,
odróżniającej ją od okolicznej ludności chrześcijań-
skiej i żydowskiej. Wyraziła się ona między innymi
w rodzaju pochówków i architekturze meczetów. Na
terenie dzisiejszej Litwy (Niemież, Rejże, Sorok Tata-
ry) i Białorusi (Iwie) zachowało się kilka podobnych
budowli, które łączy przede wszystkim konstrukcja
i dyspozycja wnętrza. Jest to zespół tym cenniejszy, że

wiele meczetów zostało zniszczonych w czasie oby-
dwu wojen światowych, a także w latach powojennych
(Widze, Osmołowo, Kleck).

Cmentarze muzułmańskie – niezwykle ważny
składnik kultury duchowej i materialnej Tatarów – są
świadectwem ich wielowiekowego egzystowania na
ziemiach polskich. Miejsce spoczynku Tatarzy okre-
ślali mianem: „zirec”, „mizar” lub „miziar”. Zakłada-
no je zwykle na nieużytkach, wyznaczając granicę
rowem lub obwałowaniem wzmocnionym kamienia-
mi. Początkowo powstawały tuż obok meczetów lub
w niedalekim ich sąsiedztwie. Przykładem takiego
położenia były mizary w Wilnie, Trokach, Niemieżu,
Bohonikach czy Kruszynianach. Zmienione w XVIII
wieku przepisy sanitarne zalecały, aby cmentarze znaj-
dowały się poza obszarem zamieszkania, dlatego też
przenoszono je spod meczetów na inne tereny. We
wsi Bohoniki mizar pierwotnie usytuowany był na
wzgórzu pośrodku wsi, na początku XVIII wieku zaś
przeniesiony został mniej więcej kilometr za jej obręb.
Tatarzy nigdy nie praktykowali wznoszenia mauzole-
ów czy grobowców, zabronionych w islamie. Ich gro-
by miały formę niewielkich kopców obłożonych trze-
ma rzędami kamieni. Cechą charakterystyczną było
znakowanie miejsca pochówku dwoma kamieniami.
Większy kamień znajdował się u wezglowia osoby
zmarłej, od strony zachodniej, mniejszy u stóp. Mogiły
na wszystkich cmentarzach tatarskich były sytuowane
zgodnie z kierunkiem wschód-zachód. Pomimo braku
alej można zatem wyodrębnić rzędowy układ grobów
(tak było również w przypadku mizarów w Bohoni-
kach i Kruszynianach).

Do XVII stulecia nieznane są przykłady inskrypcji
na tatarskich mogiłach, ale nie można wykluczyć, że
takowe istniały. Najstarsza, odnaleziona w Sorok Ta-
tarach, pochodzi z 1626 roku. Inskrypcjami były naj-
częściej fragmenty wyznania wiary (szahad), wersety
z Koranu, imię i nazwisko osoby zmarłej. Zapisywano
je w języku arabskim, tureckim, polskim lub białoru-
skim. Na niektórych pomnikach umieszczano jedynie
inicjały wyrzeźbione w kamieniu. Inskrypcje w języku rosyj-
skim są efektem wprowadzonego przez zaborcę zakazu
używania języka polskiego. Zakaz ten nigdy nie był
jednak ściśle przestrzegany. Szczególnie w XIX wieku
umieszczano rozbudowane inskrypcje wymieniające
zawód, stopień wojskowy czy pełnione przez zmarłe-
go funkcje w służbie cywilnej. Na pomnikach starano

się również zamieszczać informacje o dacie urodzenia i śmierci. Mizary stanowią nieocenione źródło do badań nad genealogią rodów tatarskich, niekiedy jedyne wobec zniszczeń materiału metrykalnego.

Cmentarz to miejsce, w którym najłatwiej zaobserwować zachodzące w społeczeństwie zmiany. Tatarzy, ulegając wpływom miejscowej kultury, przenosili jej wzorce również na swoje nekropolie. W wieku XIX obok polnych, zaciosanych, nieoszlifowanych głazów kamiennych coraz częściej pojawiały się nagrobki wznoszone z piaskowca. Przyjmowały one formy ostrosłupów, analogicznie do tych na cmentarzach chrześcijańskich. To, co je odróżniało, to zwieńczenie w formie półksiężyca. Mogiły z czasem zaczynały być grodzone metalowymi płotkami tworzącymi kwatery rodzinne (mizar w Bohonikach), co jest niezgodne z zasadami islamu, wynikało jednak z ówczesnej mody przejmowanej od lokalnych społeczności. Następujące w kolejnych okresach tendencje w sztuce

sepulkralnej przekładały się również na wygląd cmentarzy muzułmańskich.

Niniejszy tekst został przygotowany na podstawie wniosku „O uznanie za Pomnik Historii meczetów i mizarów w Bohonikach i Kruszynianach” opracowanego w 2010 roku przez Narodowy Instytut Dziedzictwa – Oddział Terenowy w Białymstoku. Autorami treści wniosku i fotografii byli: mgr Iwona Górską, mgr Joanna Kotyńska-Stetkiewicz, mgr Aneta Kułak, dr Grzegorz Ryzewski. ■

Iwona Górską, absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego oraz studiów podyplomowych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Od 2003 r. zawodowo związana z Narodowym Instytutem Dziedzictwa (od 2005 r. kierownik Oddziału Terenowego w Białymstoku). Jej zainteresowania zawodowe skupiają się wokół zagadnień budownictwa drewnianego XIX i XX w., założeń ruralistycznych, zabytkowych cmentarzy. Autorka i współautorka licznych publikacji poświęconych zabytkom województwa podlaskiego.

Bibliografia

Bielski T., *Krynki i okolice*, Poznań 1972, mpis w zbiorach NID OT w Białymstoku.

Bujnowski W., *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009.

Drozd A., Dziekan M., Majda T., *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich*, t. II, Warszawa 1999.

Górską I., Kotyńska-Stetkiewicz J., Kulesza K., Kułak A., Ołdytowska A., Ryzewski G., *Drewniana architektura Podlasia jako desygnat tożsamości kulturowej, religijnej i etnicznej obszaru pogranicza*, „Monument” 2005, nr 2.

Kołodziejczyk A., *Cmentarze muzułmańskie w Polsce*, Warszawa 1998.

Kryczyński S., *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938.

Miśkiewicz A., Kamocki J., *Tatarzy słowiańszczyzną obłaskawieni*, Kraków 2004.

Muslims on Polish Soil, Białystok 2008.

Płocka A., *Meczeta tatarska w Kruszynianach – jego dzieje i prace konserwatorskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2007, z. 13.

Wiśniewski J., *Osadnictwo tatarskie w Sokółskim i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki”, t. XVI, Warszawa 1991.

Kartografia:

Karta Gubernij Kryńskiej [w:] *Atlas Ekonomii Litewskich*, w zbiorach AGAD Warszawa, Zbiór Kartograficzny nr 66-3.

Markiewicz Józef, *Mapa ogólna ekonomij JKM grodzieńskiej razem z przyległymi leśnictwami wzięte, oznaczeniem wnętrzem i dokoła leżących dóbr ziemskich, tudzież gruntów od ekonomii odeszłych...* sporządzona w r. 1781, w zbiorach AGAD Warszawa, Zbiór Kartograficzny 67-1.

Textor H.Ch, Sotzman D.F., *Topographisch Militärische Karte vom vormaligen Neu-Ostpreussen oder dem jetzigen Nordlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen Distrikt Mit Allerhoch-Lieutenans v. Geusau, und unter örtlicher Aufsicht des Quartiermeisters Oberst Lieutenans v. Stein aufgenommen vermessen Karte auf Blaetter reducirt nach eigenen trigonometrischen Messungen und astronomischen Beobachtungen berichtigt, und nach dem topographischen Registern redigirt, vom...*, Berlin 1808, w zbiorach AGAD Warszawa, Zbiór Kartograficzny 479-1.

Mapy topograficzne Polski, 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1928.

Plan wsi Kruszyniany, 1:2 500, przed 1939 r.

Archiwalia:

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie: Stare Akta, nr 11291.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (Ossolineum): Rękopis nr 5620/II.

Summary

Mosques and Muslim cemeteries (*mizars*) in Bohoniki and Kruszyniany as historic monuments

In November 2012 a ceremony of issuing the regulations assigning new objects the status of a historic monument by the President of the Republic of Poland, Bronisław Komorowski was held in Warsaw. This honorary title was then received, among others, by the mosques and Muslim cemeteries (*mizars*) in Bohoniki and Kruszyniany. Among the guests was a large delegation from the Podlaskie Voivodeship, including both chairmen of Muslim communes.

The Regulation of the President of the Republic of Poland of 22 October 2012 states: "§ 1. 1. *Bohoniki and Kruszyniany* –

mosques and mizars, situated in the Sokółka and Krynki districts in the Podlaskie Voivodeship are awarded the status of historic monuments. (...) § 2. The purpose of protection of the historic monument mentioned in section 1. 1. is to maintain unique historical values, tangible and intangible, of the examples of wooden Muslim buildings, linking traditions of Islam with local tradition of sacral architecture, which, along with the *mizars*, are a heritage of Polish Muslims, and being an evidence of cultural wealth and religious tolerance in the area of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, wholly belong to the history and culture of Poland".

The article constitutes a summary of the application prepared by the employees of the National Heritage Board Regional Office in Białystok when the property was nominated for the title.